



پنجابی ادب وچ شخصی نظماں دی روایت

The Tradition of Biographic Poetry in Punjabi Literature

حافظ فضل احمد شاہ

انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، اوری اینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی، لاہور

پروفیسر ڈاکٹر نوید شہزاد

ڈائریکٹر، انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، اوری اینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی، لاہور

Hafiz Fazal Ahmad Shah

Ph. D Scholar Punjabi, Institute of Punjabi and Cultural Studies, Punjab University, Lahore

Prof. Dr. Naveed Shahzad

Director, Institute of Punjabi and Cultural Studies, Punjab University, Lahore

Abstract:

This research article examines the tradition of personal (subjective) poetry in Punjabi literature, tracing its historical development, thematic diversity, and artistic significance. Personal poetry holds a distinctive position in Punjabi literary tradition as a poetic mode through which poet's express emotions, experiences, reverence, and ideological perspectives by focusing on individual personalities. The study explores the roots of this tradition in classical Punjabi poetry, particularly in religious and mystical genres such as naat, manqabat, kafi, si-harfi, marsiya, and qaseeda, and analyzes its gradual evolution into social, political, national, and cultural expression. From early Sufi poets like Baba Farid, Shah Hussain, Sultan Bahu, Bulleh Shah, and Waris Shah to modern and post-independence poets, personal poetry reflects both individual consciousness and collective social experience.

Keywords: Punjabi Literature, Personal Poetry, Subjective Poetry, Punjabi Nazm, Sufi Tradition, Literary History

پنجابی زبان دے ادب وچ شخصی نظم اک اہم صنف دی حیثیت رکھدی اے۔ شخصی نظم ادب دی اک نازک تے دل چھون والی صنف اے۔ ایہہ اوہ صنف اے جیہدے وچ شاعر کسے وی اک شخصی کردار نوں سامنے رکھدے ہوئے اپنی کیفیت، احساس تے تجربے تے جذبات دا اظہار کردا اے۔ شخصی نظماں وچ جذبات دی سچائی، احساس دی ڈونگھائی تے سوچ دی وسعت نمایاں ہوندی اے۔ شخصی نظماں نوں حیاتی اندر ویکھن والا آئینہ وی آکھیا جاندا اے۔ ادب وچ شخصی نظماں دی ایس لئی وی اہمیت اے کہ ایہہ صنف سماج نال میل کراندی اے۔ پنجابی زبان دے تقریباً ہر شاعر نے شخصی نظماں دے سرناوین ہیٹھ ودھیرا لکھیا۔ شخصی نظم شاعری دی سب توں سوہنی تے من موہنی صنف نظم دی ہر قسم وچ تے ہر بیت وچ لکھی گئی اے۔ پنجابی ادبی وچ شخصی نظماں دی روایت بارے گل کرن توں پہلاں نظم دی جانکاری بارے گل کردے آں۔ ادب وچ نظم شاعری دی اک خاص صنف اے جس وچ شاعر کسے وی اک موضوع، جذبے یا خیال نوں تسلسل دے نال اپنے اکھراں راہیں بیان کردا اے، جیہڑا پڑھن والے دے دل وچ اثر

کردا اے۔ نظم دی خوبصورتی ایہدی ترتیب، روانی تے مکمل خیال وچ لگی ہوندی اے۔ نظم دی بنیاد شاعری ای اے۔ کیوں جے نظم دیاں جڑاں شاعری توں ای پھٹدیاں نیں۔ نظم تے شاعری دا آپسی بڑا گہرا تعلق اے۔ نظم، شاعری دی ای اک صنف اے۔ شاعری دامادہ "شعر" توں نکلا اے۔ ایس دے معنی کسے شے دی جانکاری، پچھان دے لئے جانندے نیں۔

اصطلاحی طور تے شعر اوس موزوں کلام نوں آکھیا جاندا اے جیہڑا ارادتا آکھیا جاوے۔ شاعری دا تعلق عوامی جذبیاں، خیالاں، سوچاں، مشاہدیاں، تجربیات تے احساس نال ہوندا اے کیوں جے اک حساس انسان جدوں ایہناں مشاہدیاں، تجربیاں، جذبیاں مدی بھٹی وچوں نکلا اے تاں ایہہ سبھ کچھ اوہدے ذہن وچ رچ بس جانندے نیں فیر ایہناں خیالاں دا اظہار اوہ شاعری راہیں کردا اے۔ شاعری دا سببندہ خارجی دنیا دے نال زیادہ ہوندا اے۔ شاعری راہیں شاعر کسے وی واقعہ، معاشرتی، سماجی، سیاسی، مذہبی تے ثقافتی کچھ نوں بیان کر سکدا اے۔ ادب وچ شاعری دا اک بہت وسیع کھیترا اے۔ شاعری دے وکھرے وکھرے رنگ، انداز تے موضوع ہوندے نیں۔ شاعری دیاں کئی صنفاں ہوندیاں نیں پر مقصد اکو ای ہوندا اے کہ دل دی سدھراں نوں لفظاں دی زبان دینا۔ شاعری کسے وی انداز وچ ہو سکدی اے۔ شاعری دا اک رنگ نظم اے۔ نظم بھادویں جیویں دی وی ہوئے اوہ شاعری ای ہوندی اے۔ نظم وچ عام طور تے اک منظر، سوچ، کہانی یاں جذبات نوں تسلسل دے نال بیان کیتا جاندا اے۔ نظم کیہ اے؟ نظم اک شعری اصطلاح اے جیہدے معنی پرونا، ترتیب دینا، تشکیل دینا، انتظام کرنا دے لئے جانندے نیں۔ نظم دی تعریف ڈکشنریاں وچ انج دسی گئی اے۔ سردار محمد خان لکھدے نیں:

نظم: (ع۔ مٹ) شعر، کوتا۔ ۲۔ ترتیب، بندوبست، نظم کرنا، کوتا لکھنا۔ (۱)

جمیل احمد پال نے "پنجابی کلاسیکی لغت" وچ نظم دے معنی ایہہ لکھے نیں:

نظم: (مٹ۔ ع) ترتیب، کوئی خاص ڈھنگ یا پچ۔ شاعری دی اوہ قسم جیہدے وچ بحر، ردیف، قافیہ وغیرہ دی پابندی ہووے۔ (۲)

نظم شاعری دی اک منظم صورت اے۔ کسے بے ترتیب تے کھلے ہوئے اکھراں نوں اک سوہنی، موزوں تے چنگی شکل وچ پرونا نظم ای اے۔ نظم اک ایہو جی صنف سخن اے جیہدے وچ شاعر کسے وی خیال نوں مسلسل بیان کردا اے۔ نظم وچ موضوع تے ہیئت دے حوالے نال کوئی قید نہیں ہوندی۔ نظم وچ مرکزی خیال نوں بڑی اہمیت حاصل ہوندی اے کیوں جے موضوع دا تسلسل نظم وچ جان پیدا کر دیندا اے۔ نظم خارجی شاعری داناں اے یعنی ایس دا تعلق شاعر دی اپنی ذات توں ہٹ کے دو جے لوکاں نال ہوندا اے تے شاعر عام طور تے اپنے آپ نوں شاعری دا حصہ نہیں بناوند بلکہ مختلف واقعات تے مناظر نوں بیان کردا اے۔ ارج دی جدید دور دی نظم تے پرانی دور دی نظم وچ زمین آسمان دا فرق اے پرانے ویلے نظم اپنے کئی رنگاں وچ بیان ہوندی سی۔ جس نوں نظم دی مڈھلی شکلاں وی آکھیا جاندا اے۔ ایہناں وچ نظماں دی قسماں انج نیں:

"نعت" وچ اللہ تعالیٰ دے آخری نبی حضرت محمد ﷺ دی سوہنے لفظاں وچ تعریف، اوہناں دی شان، اوصاف حمیدہ بیان کیتے جانندے نیں۔ عربی وچ نعت لئی لفظ "مداح رسول" ورتیا جاندا اے۔ "قصیدہ" عربی زبان دے لفظ قصد توں نکلیا اے جیہدے معنی ارادہ اے۔ ایہدے وچ شاعر کسے خاص موضوع دی گل کردا اے جیویں کہ قصیدہ بردہ شریف۔ "معراج نامہ" وچ خاص پیارے نبی کریم سرکار ﷺ دے واقعہ معراج شریف بارے انتہائی عقیدت دے نال گل کیتی جاندی اے۔ "منقبت" وچ شعراں دے ذریعے صحابہ کرام دی تعریف نوں منقبت آکھیا جاندا اے۔ ایہہ لفظ خاص حضرت علی (کرم اللہ وجہہ الکریم) دی تعریف لئی وی مختص اے۔ "سلام" دی شاعری دی اک قسم اے۔ سلام زیادہ تر شہداء کربلا دی مداح وچ لکھیا جاندا اے۔ "جنگ نامہ" وچ عام طور

تے واقعہ کربلا دا ذکر ملدا اے۔ "گلزار نامہ" وچ وی جنگ نامے وانگو پینچیراں تے اولیا اکرام بارے گل کیتی جاندی اے۔ "مرثیہ / نوحہ" مرثیہ تے نوے راہیں واقعہ کربلا تے شہداء کربلا دی شہادت دا واقعہ انتہائی غم تے درد دی شدت نال بیان کیتا جاندا اے۔ "مثنوی" دا لفظ مثنیٰ توں نکلیا اے۔ جیہدے معنی دو دے نیں۔ مثنوی اوس مسلسل شاعری نوں کہندے نیں جیہدے دونوں مصرعے ہم قافیہ ہون تے ہر دوسرے شعر وچ قافیہ بدل جائے۔ مثنوی اکو ای بحر وی آکھی جاندی اے۔ مثنوی وچ عام طور تے لمیرے قصے بیان کیتے جاندے نیں۔ حضرت میاں محمد بخش دی "سیف الملوک" مثنوی دی اعلیٰ مثال اے۔ "شلوک" ہندی زبان دا لفظ 'شاہ لوک' توں نکلیا اے، جیہدے معنی شاہ دی دنیا، فقیر دا جہان، بادشاہ دا کلام۔ اک خیال نوں تھوڑے جیسے لفظاں وچ سمیٹنا شلوک آکھواندا اے۔ شلوک کے دونوں مصرعے ہم قافیہ ہوندے نیں۔ پنجابی زبان تے شاعری دے موڈھی بابا فرید الدین مسعود گنج شکر ہوراں نے شلوک آکھے۔ "کافی" پنجابی کلاسیکی شاعری دی سب نالوں من موہنی صنف اے۔ شاہ حسین المعروف مادھو لعل حسین ہوراں نے ایہدا مڈھ بنھیا۔ اوہناں توں بعد بابا بلھے شاہ تے خواجہ غلام فرید ہوراں نے کافی نوں عروج دتا۔ بہت سارے بزرگان دین نے اپنے تبلیغ لئی اپنے خیالاں، جذبیان دا اظہار کافی راہیں کیتا۔ "سی حرنی" فارسی زبان دا لفظ اے، جیہدے معنی اے 'تیبہ حرقاں والی'۔ حرقاں دے مطابق ایہدے تریبہ بند ہوندے نیں تے ہر بند تے پہلے مصرعے دا پہلا اکھر ابجد سے حساب نال ہوندا اے۔ حضرت سلطان باہوسی حرنی دے موجد نیں۔ "وار" وچ پرانی لڑائیاں نوں مسلسل بیان کیتا جاندا اے۔ جیویں نادر دی وار، چٹھیاں دی وار وغیرہ۔ "قطعہ" وی شاعری دی اک قسم اے۔ ایہہ چار مصرعیاں اُتے مشتمل ہوندے۔

ایہدے وچ پہلے مصرع وچ قافیہ، ردیف دی کوئی قید نہیں ہوندی جد کہ دوجے مصرع وچ قافیہ، ردیف دی پابندی لازمی ہوندی اے۔ ایسے طرح تیجے مصرع توں بعد چوتھے مصرع وچ فیر قافیہ، ردیف دی پابندی کیتی جاندی اے۔ "بجو" وچ شاعر اپنے مخالف اُتے طنز یا تنقید کردا اے۔ ایہہ کسے وی ہیئت وچ ہو سکدا اے۔ "رباعی" عربی دا لفظ اے۔ جیہدے معنی چار دے نیں۔ شاعری حوالے نال رباعی چار مصرعیاں دی اک ایہو جی صنف اے جیہدے وچ مکمل مضمون ہوندا اے۔ ایہدے پہلے، دوجے تے چوتھے مصرع ہم قافیہ لازمی ہوندے نیں۔ "سہرا" شاعری دا ایہہ انداز عام طور تے شادی ویاہ دے موقع تے لاڑے (دلے) لئی گایا جاندا اے۔ "ماہیا" لفظ ماہی توں نکلیا اے۔ ماہیا پنجابی شاعری دی صنف اے، جیہڑا کہ ڈیڑھ مصرعے یا نکلے تیاں مصرعیاں تے مشتمل ہوندا اے۔ "بولی" دے معنی طعنہ، مہینہ مت دی گل وچ لیا جاندا اے۔ بولی ایہو جے مصرعے نوں وی اکھیا جاندا اے جیہدے وچ کوئی اک خیال بیان کیتا جاندا اے۔ بولی دی صورت وچ کئی جی نظم پنجابی دی چوکھی پرانی روایت اے۔ ایس تو علاوہ نظم وچ کجھ ایہو جیہاں ہور قسماں نیں جیہڑیاں ساڈے ادب وچ مغربی زبانان توں لیاں گیاں نیں۔ اوہناں دی تفصیل انج اے۔ "ہائیکو" قدیم جاپانی صنف اے۔ ایہہ صنف انگریزی، اردو توں بعد پنجابی وچ آئی۔ ایہہ تیاں مصرعیاں تے مشتمل نظم اے۔ "سانیت" اطالوی (Italian) زبان دا لفظ 'سانیتو' اے جس دے معانی گیت یا غنائیہ دے نیں۔ سانیت مغربی شاعری دی قدیم صنف اے۔ چودہ مصرعیاں دی ایہہ نظم دو بنداں تے مشتمل ہوندی اے۔ پہلے بند وچ اٹھ تے دوجے بند وچ چھ مصرعے ہوندے نیں۔ پہلے بند وچ شاعر اپنے خیال بارے گل کردا اے جد کہ دوجے بند وچ اوس دی تکمیل ہوندی اے۔ "پرونیٹ" وی سانیت دی طرز اُتے چودہ مصرعیاں دی نظم اے۔ "تریلے" فرانسیسی شاعری دی اک مقبول صنف اے۔ اٹھاں مصرعیاں تے مشتمل اک بند وچ مکمل نظم ہوندی اے۔

ایہہ ساری صنفاں نظم دیاں مڈھلی تے روایتی شکلاں نیں۔ ایہناں دا تعلق کلاسیکی ادب نال اے۔ نظم دیاں ایہہ مڈھلی شکلاں موضوع، انداز بیان تے فنی تے فکری ساخت، اصول تے ضابطے دے لحاظ نال اک اہمیت رکھدیاں نیں۔ پنجابی زبان تے ادب اُتے جھات پائیے تاں ایہہ گل سامنے آندی اے کہ پنجابی ادب وچ شاعری دی نینہہ کئی صدیاں پہلاں رکھی گئی۔ پنجابی ادب وچ شاعری دی صنف نوں جاگ ساڈے بزرگان دین نے لائی۔ ایہناں بزرگاں وچ حضرت بابا فرید الدین مسعود گنج شکر پنجابی شاعری دے موڈھی منے جانندے نیں۔ بابا فرید ہوراں نے اسلام دی تبلیغ کر دے ہوئے شلوک آکھے تے انہاں شلوکاں دے ذریعے ای لوکاں دے دلاں نوں اسلام دی روشنی نال منور کیتا۔ بابا فرید توں بعد آون والے دو جے صوفی بزرگاں نے ایسے پنجابی شاعری دی روایت نوں جاری رکھی تے اپنی شاعری دے ذریعے دین اسلام دی تبلیغ کیتی۔ ایہناں وچ شاہ حسین المعروف مادھو لعل حسین، حضرت سلطان باہو، بابا بلھے شاہ، وارث شاہ، میاں محمد بخش، خواجہ غلام فرید، علی حیدر ملتانی تے دو جے بہت سارے ناں شامل نیں۔ ایہناں بزرگاں نے پنجابی شاعری دیاں صنفاں، شلوک، کافی، بیت، سی حرفی، مثنوی، دوہڑے، باراں ماہ وغیرہ دے ذریعے اپنا روحانی سُنہیا لوکاں تیکر اپڑایا۔ ایہناں بزرگاں مڈھی شاعری ایس گل دا ثبوت اے کہ پنجابی ادب وچ نظم نگاری دی روایت بہت پرانی اے کیوں جے مڈھلی شاعری دیاں ایہہ ساریاں صنفاں پرانی نظم دیاں ای شکلاں نیں تے ایہناں توں ای نظم دی روایت ٹری۔ نظم دے ایہناں رنگاں بارے ڈاکٹر انعام الحق جاوید آکھدے نیں:

"یہ عجیب اتفاق ہے کہ پنجابی کی روایتی اصناف میں سے زیادہ تر، کسی نہ کسی رنگ میں نظم کے کافی قریب دکھائی دیتی ہیں۔ بیت، شلوک، دوہڑے، بولیاں، جنگی نغمے، ماہیے، سی حرفی، کافی، بارہ ماہ اور گیت یہ سب پنجابی شاعری کا حسن ہیں، جنہیں نظم کی پرانی شکلیں قرار دیا جاسکتا ہے۔" (۳)

ایہناں روایتی تے مڈھلی صنفاں اُتے ٹری ٹری ای ایج دی نظم دا وجود ہویا۔ اجو کے دور دی نظم دے کھار نوں سمجھن لئی نظم نوں ہور کئی قسماں وچ وی ونڈیا گیا اے۔ جیہناں وچ پابند نظم، معری نظم، آزاد نظم، نثری نظم شامل اے۔ "پابند نظم" جیویں کہ ناں توں ظاہر ہوند اے کہ ایہدے وچ بعض اصولاں دی پابندی کیتی جاندی اے۔ پابند نظم وچ بحر، وزن، ردیف تے قافیے دی مکمل پابندی کیتی جاندی اے۔ کلاسیکی شاعری پابند نظماں دا اعلیٰ نمونہ اے۔ "معری نظم" معری عربی زبان دا لفظ اے۔ جیہدے معنی آزاد تے کھلا دے نیں۔ معری نظم وچ ردیف تے قافیہ دی پابندی نہیں کیتی جاندی۔ ایس واسطے ایس نوں معری نظم (Blank Verse) آکھیا جاند اے۔ ایہدے وچ پابند نظم دی طرح بحر تے وزن دا خیال لازمی کیتا جاند اے۔ معری نظم آکھن دا مقصد شاعر اداوہ اعتراض سی کہ ردیف قافیہ دی پابندی دی وجہ نال من دے جذبے تے خیالاں دا اظہار ممکن نہیں ہوند۔ انگریزی دے مشہور شاعر جان ملٹن، ٹی ایس ایلین تے سون برن دی شاعری معری نظم دی چنگی ونگی اے۔ "آزاد نظم" جیویں کہ ناں توں ظاہر ہوند اے ایہدے وچ پابند تے معری نظم واکوں ردیف، قافیہ، وزن تے بحر دی پابندی نہیں کیتی جاندی۔ آزاد نظم ہر قسم دے ردیف، قافیہ، وزن، بحر توں آزاد ہوندی اے۔ صرف ایہدے وچ کسے اک رکن دی پابندی رہ جاندی اے۔ آزاد نظم وچ شاعر ہر قسم دے خیال، مضمون، احساس نوں کھل کے تسلسل دے نال بیان کر سکدا اے۔ "نثری نظم" ہر قسم دی پابندیاں توں آزاد ہوندی اے۔ ایہدے وچ ہر شعر لکھن والا اپنے خیالاں دا سوہنا اظہار کر سکدا اے۔ نثری نظم وچ ہر قسم دے خیال نوں چھوٹے وڈے شعراں وچ آکھیا جاند اے۔

جیوں کے پہلاں گل ہوئی کہ نظم دی روایت بہت پرانی اے۔ ایہدیاں جڑاں ساڈے کلاسیکی ادبی ورثے نال رلدیاں نیں۔ مڈھلے دور وچ نظم نوں وکھرے وکھرے صوفیانہ، مذہبی تے اخلاقی موضوع نوں بیان کرن لئی اظہار دا ذریعہ بنایا جاندا سی۔ ایہناں وچ حمد، نعت، منقبت، معراج نامہ، سی حرئی، کافی، مرثیہ، نوحہ، ائٹر نامہ ورگیاں صنفان وجود وچ آئیاں۔ ایہناں صنفان وچ روحانیت، اصلاح، اخلاقیات، تصوف غرض ہر موضوع اُتے گل بات کہیتی گئی۔ ایہہ صنفان نہ صرف فنی تے فکری لحاظ نال نظم دے مڈھلی شکل قرار دتیاں جاسکدیاں نیں بلکہ پنجابی زبان تے ادب وچ اک مضبوط تھمب دی حیثیت رکھدیاں نیں۔ ایہناں صنفان وچ پایاجان والاخیال، فکری سوچ، معنیاں دا تسلسل، رمزناں تے تصور سب کجھ اوہی نیں جیہڑے اج دی نظم وچ پائے جانداں نیں۔ ہولی ہولی شاعری دے رنگ ڈھنگ وچ تبدیلی آوندی رہی تے نظم تے ایہناں پرانے تے روایتی رنگ دے نال نال جدید نظم دی بنیاد رکھی جان لگی۔ قدیم نظم دی نینہہ اگر تصوف، مذہب، اسلام، ہدایت تے اخلاقیات دی بہتری اُتے رکھی گئی سی تے اج دی نظم نے ایہناں قدراں نوں حیاتی دے تجربے، احساس، فکر تے سوچ دے نال ہور کھلار دتا۔ اجدی نظم پرانی نظم دے موضوعات نوں نا صرف نال لیکے ٹری بلکہ ایہدے وچ سیاسی، سماجی، معاشرتی شعور نال وی اُجاگر کیتا۔ انج اج دی نظم نے پرانی نظم دیاں قسماں نوں رد نہیں کیتا بلکہ اس نوں نوں مدنیادی فکری تے فنی خوبیاں دے نال کھڑا کیتا ہویا اے۔

پنجابی نظم دابر صغیر دی تاریخ، مذہب، روحانیت تے ثقافت نال بڑا گورڈا تعلق اے۔ صوفی بزرگاں نے تصوف، اخلاقیات تے تبلیغ دے اثر ہیٹھ مڈھلی نظم دی ایس روایت نوں ٹوریا۔ ایہناں صوفی بزرگاں نیں اپنے اظہار دے ذریعے لئی بہت سوہنے ڈھنگ نال نویاں نویاں شعری صنفان کڑیاں۔ بابا فرید، شاہ حسین، سلطان باہو، بابا بھیسے شاہ، وارث شاہ، میاں محمد بخش، علی حیدر ملتانی تے ایہناں ورگے ہور کئی صوفی بزرگاں نے جتھے اک پاسے برصغیر دے لوکائی نوں تصوف تے اسلام دی دولت نال مالامال کیتا اوتھے دوجے پاسے نویاں نویاں صنفان دے وادھے نال نظم دی حیاتی نوں جیون دان دتا۔ ایہی شعری صنفان جدید نظم دی مڈھلی شکلاں اکھوئیاں۔ صوفی بزرگاں دے ہتھاں نال رکھی گئی نظم دی نینہہ اپنے وکھرے وکھرے دور توں لنگھدی ہوئی اجوکے ویلے دی منظم شکل وچ دکھائی دین لگی۔ اجوکے ویلے دی نظم نے نویں نویں موضوع، سیاسی، سماجی تے معاشرتی شعور، احساس، تے عصری فنی تے فکری رجحانات نال پروئی گئی۔ ایسے نظم وچ پرانی صنفان دی روح وی سائی ہوئی اے۔ پنجابی نظم دا ایہہ ارتقائی سفر صرف ویلے دی تبدیلی دے پاروں ای نہیں بلکہ فکری تے ادبی شعور دی ترقی دا اک خوبصورت پہلو وی اے۔ نظم دی روایت اُتے گل کریئے تاں ۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی توں بعد انگریزاں نے برصغیر پاک و ہند تے اپنی حکومت کچی کیتی۔ پنجاب اُتے انگریزاں دے قبضے توں بعد برصغیر دے سیاسی، معاشرتی، معاشی، اقتصادی، مذہبی حالاتان نے نواں موڑ کھادا۔ ایہدے نال نال ادب وی اپنے نویں رنگاں وچ رنگیاں گیا۔ ادب وچ روایتی شاعری دی تھاں داخلی شاعری نے لے لئی۔ نویں نویں سیاسی، معاشرتی، اقتصادی، ثقافتی تے مذہبی سرناویاں تے شاعری ہون لگی۔ انیسویں صدی دے شروع وچ بہت سارے شاعران نے اپنی شاعری دے ذریعے انگریزاں دے خلاف کھل کے نفرت تے غصے دا اظہار کیتا۔ ایس دور دے شاعران وچ حافظ اللہ بخش پیارا، بابو کریم امرتسری، گاموں خان، فیروز دین شرف، استاد عشق لہر، دائم اقبال، دائم، استاد دامن، حکیم عبداللطیف عارف، پروفیسر موہن سنگھ ماہر، درشن سنگھ آوارہ، محمد دین میر، استاد کریم امرتسری، طالب جالندھری، حکیم لاہوری سمیت دوجے بہت سارے شاعر شامل سن۔ ایہناں شاعران نے برصغیر تے مسلمانان اندر آزادی دی تحریک تے جذبے نوں اُبھارن لئی پابند نظماں راہیں شاعری کیتی۔ انیسویں صدی دے دوجے دھاکے دے اگڑ پچھڑ پنجابی سبھا ہیٹھ ہون والے مشاعریاں وچ پڑھیاں جان والیاں نظماں وچ ردیف قافیے دی پابندی دا خاص خیال کیتا

جاندا سی۔ ردیف قافیے دی پابندی دے نال پابند نظماں آکھن دارواج اجو کے دور تیکر دی چلدا آرہیا اے۔ پنجابی نظم بارے ڈاکٹر انعام الحق جاوید انج آکھدے نیں:

۱۹۳۶ء توں بعد دازمانہ شاعری وچ اک موڑ دی حیثیت رکھدا اے۔ کیوں جے نویں نظم یا آزاد نظم نے ایسے دور وچ جنم لیا تے ترقی پسند تحریک دے اثر ہیٹھ شاعری دارخ تفریح دی بجائے مقصدیت ول موڑیا، چنانچہ ایس ضمن وچ دوگلاں خصوصی اہمیت دیاں حامل نیں۔ اک تے ایہہ کہ نظم پنجابی دی اوہ واحد صنف اے جیہدے تے براہ راست ترقی پسند تحریک دا اثر نظر آندا اے یعنی ایہہ امدھ ای نویں روشنی دی لگے بہہ کے بنھیا گیا تے دو جا ایہہ کہ ایہو زمانہ سی جدوں اردو وچ آزاد نظم دا چلن شروع ہو گیا۔ ایس اعتبار نال پنجابی دیاں دو جیاں صنفاں دی نسبت ایہہ واحد صنف بندی اے جیہڑی اردو دے موڈھے نال موڈھا جوڑ کے ٹری تے غزل افسانے یا ڈرامے وانگوں اردو توں متاثر ہون دی بجائے اوہدے متوازی چل دیاں ہوئیاں اپنی دکھری پچھان قائم کر دی چلی گئی۔" (۴) ایہہ دور ترقی پسند دور دے نال توں جانیجا جاندا اے۔ ایس دور وچ جتھے بہت سارے حالات بدل گئے اتھے پنجابی نظم نے وی ترقی پسندی دا جامہ پا کے ماضی دیاں روایتاں نوں نواں رنگ دتا تے پنجابی شاعری وچ نویں نویں استعارے، تشبیہاں تے ترکیباں نے اپنی تھان بنائی۔ آزاد تے کھلے ذہن دے مالک شاعر اں نے پنجابی شاعری نوں وی ردیف قافیے دی پابندی توں آزاد کر دتا۔ ایس دور وچ جتھے اک پاسے شاعر ردیف قافیے دی پابندی کر دے ہوئے پابند نظماں دے نال پنجابی ادب وچ واہکا کر دے پئے سن اتھے دوجے پاسے شریف کنجاہی، احمد راہی، منیر نیازی، امرتا پریتیم تے باقی صدیقی ورگے شاعر اں نے نظم نوں ردیف قافیے دی پابندی وچ قید نظم دیاں زنجیراں نوں توڑ دیاں ہوئیاں نویں / جدید نظم دی نینہہ رکھی۔ شریف کنجاہی ہو ریں نے نظم وچ ردیف قافیے دی پابندی نوں پچھاں کران دے نال نال نظم دے روایتی سرنوایاں دی تھان عصری مسائل، فکر و شعور ورگے موضوعاں نوں نویں نظم دی جھولی وچ پایا۔ شریف کنجاہی ہو ریں دی شاعری دا بنیادی مقصد انسان تے اوہدیاں قدر اں نیں۔ ایہناں دی شاعری وچ آل دوالے دے سیاسی، سماجی، معاشرتی حالات دا عکس وکھالی دیندا اے۔ آزادی توں بعد دا ویلا پنجابی نظم وچ اک اچیرا مقام رکھدا اے۔ ایس دور دے شاعر اں نے اپنی نظماں وچ نویں نویں احساس، تجربیاں دا واہکا کیتا پر ایہناں نے پنجابی شاعری دی روایت توں بغاوت نہیں کیتی۔ اجیہی شاعری دے بانی شریف کنجاہی توں بعد احمد راہی، امرتا پریتیم، عبدالغنی وفاق، منیر نیازی، باقی صدیقی، نجم حسین سید، انور علی بھٹی، طفیل خاش، کاجل کانپوری، عارف عبدالمتین، سلیم کاشر، شفیع عقیل، الطاف قریشی، انیس ناگی، قیوم نظر، افضل حسن رندھاوا، افضل پرویز، اقبال صلاح الدین تے ہو بہت سارے شاعر اں دے نال آوندے نیں۔ جنہاں نے نظم دی ترقی لئی ودھیرا کم کیتا۔

ایس دھرتی دی تاریخ ول اک جھات پائیے تاں اج دی پنج دریاواں دی دھرتی ایہہ پنجاب، جس دا پرانا ناں "سپت سندھو" ہوندا سی کہ ایہتھے پہلاں ست دریا وگدے سن۔ ایس دھرتی دی تاریخ کئی ہزاراں سال پرانی اے کیوں جے بلوچستان وچ ملن والے انسانی حیاتی دے آثار نو ہزار سال پرانے نیں۔ ایس توں وادی سندھ دی تہذیب ہڑپا، موہنجو دڑو توں علاوہ ٹیکسلا تے وادی سوہاں دی تاریخ وی ہزاراں سال پرانی اے۔ ایس بارے افضل پرویز لکھدے نیں۔

"ہڑپا، موہنجو دڑو، ٹیکسلا تے سوہاں وادی دی ہزاراں ورھے پرانی تہذیب دیاں نشانیاں دس پاندیاں نیں کہ اتھے علم، ادب، سیاست، حکمت، ناچ، سنگیت،

ناٹک تے فلسفے توں وکھ، عام لوکاں دی ضرورت دے ہنرتے فن وی اپنی ٹیسی

اُتے پیجے ہوئے سن۔" (۵)

پنجابی زبان تے ادب وچ پنجابی شخصی نظماں دی روایت بارے گل کریئے تاں شخصی نظماں توں مراد ایہو جی شاعری جہنناں وچ شاعری نے کسے وی شخصیت بارے گل بات کیتی گئی ہووے۔ اصطلاحی معنیاں وچ شخصی نظم توں مراد اوہ نظم جیہدے وچ شاعر کسے وی شخصیت دی حیاتی، اوہدے کردار، خدمات یاں اوہدے نال جڑے ہوئے کسے وی حوالے نوں اپنی عقیدت، اپنے خیالات، احساسات نوں بیان کردا اے۔ شخصی نظماں وچ شامل شخصیت کوئی وی ہو سکدی اے، ایہناں وچ مذہبی، تاریخی، سیاسی، سماجی، ادبی، علمی، ثقافتی یاں شاعری دی اپنی پسند والی کوئی وی اہم شخصیت دا حوالہ دتا جاسکدا اے۔ شخصی نظماں دی روایت ڈھیر پرانی اے۔ اسلام وچ سب توں پہلاں ایہہ روایت عربی زبان وچ شروع ہوئی۔ حضرت حسان بن ثابت صحابی رسول ﷺ نیں تے اسلام دے ڈھلے شاعر نیں۔ مکہ مکرمہ توں ہجرت کر کے جدوں نبی کریم ﷺ مدینہ شریف تشریف لیاے تے اوس ویلے حسان بن ثابت نیں اپنے شعر ایں عقیدت، احترام تے محبت دا اظہار کیتا تے نبی کریم ﷺ ہوراں دی خوبصورتی، مدح، سیرت، کردار، حسن تے عظمت نوں بہت ہی خوبصورت طریقے نال بیان کیتا۔ حسان بن ثابت نوں شاعر رسول ﷺ دا لقب وی ملیا۔ آپ مدینہ شریف وچ ۶۳ء وچ پیدا ہوئے۔ آپ اسلام قبول کرن توں پہلاں عام قبائلی شاعری کر دے سن فیر اسلام قبول کرن توں بعد ساری حیاتی نبی کریم ﷺ دی مدح ہی بیان کیتی۔ شخصی نظماں دے حوالے نال نعت رسول مقبول ﷺ اک بہترین تے اعلیٰ مثال اے۔ کیوں جے نعت وچ شاعر بہت ہی مبارک ہستی حضرت محمد ﷺ ہوراں دی شان اقدس وچ اپنی ذاتی خیالات، احساس، جذبے نوں بیان کردا اے۔ ایتھے ایہہ گل وی ذکر جوگ اے کہ نعت تے عام شخصی نظماں وچ زمین توں آسمان تیکر دی وتھ اے۔ ایس لئی کہ نعت وچ ذکر کیتی جان والی مبارک ہستی نبی کریم سرکار ﷺ دی ذات مبارک اے۔ کسے وی شاعر دانت لکھن دا مقصد عبادت تے ثواب نال جڑیا ہوندا اے۔ ایس لئی نعت وچ ذکر کیتی گئی نبی کریم ﷺ ہوراں دی مبارک ذات دا عام شخصی نظماں وچ ذکر کیتے گئے شخصیات نال کوئی جوڑ نہیں۔ آپ لئی تاں پوری کائنات بنائی گئی تے آپ ایس پوری کائنات توں افضل نیں۔ خود اللہ تعالیٰ آپ ﷺ دی ذات اقدس اُتے سلام تے درود گھلدے نیں۔ لہذا آپ ﷺ ہوراں دی ذات مبارک ہر لحاظ نال مکمل، بلند تے اعلیٰ اے۔ نعت دی روایت عربی توں فارسی تے فیر فارسی توں ہوندی ہوئی پنجابی زبان وچ آئی۔ پنجابی زبان وچ ایہدی بھرویں تے مضبوط روایت ملدی اے۔ پنجابی شاعراں نے اپنے اپنے اکھراں راہیں پیارے نبی محترم ﷺ دے شان وچ عقیدت دا اظہار کر دے نیں۔ پنجابی زبان دی کئی کتاباں وچ حاجی بابا رتن (وفات ۱۱۲۰ھ) دی لکھی نعت دے ڈھلے نمونے ملدے نیں، لکھدے نیں:

روپا	محمد ﷺ	سونا	خدائے
دھوں	وچ	دنیا	کھائے (۶)

شاعراں نے محبت، عبادت تے ایمان دا حصہ سمجھدے ہوئے ثواب لئی نبی کریم ﷺ ہوراں دی ذات مبارک دے ہر پہلو اُتے لکھیا۔ ایہدے وچ نظم دی اک ہور قسم معراج نامہ وی شامل اے۔ معراج عربی زبان دا لفظ اے۔ جس دا مطلب اے بلندی ول چڑھنا، ڈکٹشری وچ ایس دا اک مطلب پوڑھی یا سیڑھی وی لکھیا ہویا اے۔ (واقعہ معراج شریف دا ذکر قرآن پاک دی "سورۃ بنی اسرائیل" تے "سورۃ النجم" وچ آیا اے۔ واقعہ معراج نبی کریم سرکار ﷺ دی حیات مبارک دا سب توں اہم حصہ اے، آپ ﷺ جدوں معراج شریف تے گئے تے اوس مبارک گھڑی تے ایناں زیادہ لکھیا گیا کہ اک الگ صنف "معراج نامہ" وجود وچ آئی،

جیہدے وچ شاعری معراج شریف دی رات ہون والے سارے واقعے نوں بیان کردے نیں۔ واقعہ معراج شریف دی روایت عباسی دور دے اک نابینا شاعر ابو العلاء المعری (پ ۳۳۶ھ) دے لکھے معراج نامے توں شروع ہوندی اے، فارسی وچ مڈھلا معراج نامہ حکیم سنائی غزنوی دا لکھیلا اے۔ پنجابی وچ معراج نامے دی روایت بہت لمیری اے، پنجابی شاعری دی موڈھی بابا فرید نے واقعہ معراج شریف نوں کھ رکھدے ہوئے اپنے شلوکاں وچ معراج نامہ دے کجھ شعر لکھے نیں۔ بابا فرید توں بعد اجو کے ویلے تیکر پنجابی زبان وچ لکھن والے ہر مسلمان شاعر نیں معراج نامے دی صورت وچ پیارے نبی کریم ﷺ ہوراں دی ذات نال عقیدت تے محبت دا اظہار کیتا۔ بابا فرید دے لکھے معراج نامے دے شعر ایں دی ونگی:

داتیں صاحب سندھیاں، کیا چلیں تیں نال
اک جاگندے نہ لہیں، اکنائں ستیاں دے اٹھال

ایس توں علاوہ نظم دے حوالے نال اک ہور صنف "قصیدہ" وی آپ ﷺ ہوراں دی ذات نال جڑی ہوئی اے۔ قصیدہ لفظ قصد توں نکلیا اے۔ اصطلاحی معنی وچ قصیدہ اوس نظم نوں کہندے نیں جیہدے وچ کسے دی مدح، تعریف بیان کیتی جاندی اے۔ سب توں پہلاں قصیدہ امام بویری (۶۰۸ھ/۱۲۱۳ء تا ۶۹۴ھ/۱۲۹۶ء) نے لکھیلا۔ نبی کریم سرکار ﷺ ہوراں دی ذات نال جڑی اک ہور نظم "نور نامہ" اے، جیہدی تاریخ کئی ہزار سال پرانی اے۔ ایہہ اک طویل نظم ہوندی اے جیہدے وچ نور داناں بار بار آوند اے ایس لئی ایس نوں نور نامہ کہندے نیں۔ نور نامہ وچ بیان کیتے گئے سب توں زیادہ موضوع نبی کریم سرکار ﷺ ہوراں دی ذات نال جڑے ہوندے نیں، ایس توں علاوہ ایہدے وچ حضرت آدم، فرشتے، ارواح، ستارے، ملائکہ، جنات، جنت تے دوزخ دے موضوع وی پائے جاندے نیں۔ حافظ محمود شیرانی نے "پنجاب میں اردو" وچ ایہدے تاریخ ۱۰۵۴ء دسی اے۔ تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند دی چلد ۱۴ ویں وچ ایہدی تاریخ ۱۱۰۷ء توں ۱۱۱۱ء دے وچکار لکھی گئی اے۔ ڈاکٹر مہر عبدالحق نے "ملتان زبان اور اُس کا اردو سے تعلق" وچ نور نامہ نوں ۱۰۵۴ء توں پہلاں دی صنف قرار دتا اے۔ شوکت مغل دے بقول نور نامہ دے پرانے نسخیاں وچ دو نسخے بہت مشہور نیں۔ اک "نور نامہ ملاں" تے دوجا "نور نامہ مراد" شامل نیں، نور نامہ مراد دے مصنف حافظ مراد نابینا نیں۔ ونگی ویکھو:

میرا دین مسلم رکھیں روز قیامت تائیں
نور محمد اٹھ کھلوتا فکر دے وچہ رہیا
جے تھوں نور نبی دا اندا ڈٹھس کیتس ترت سلام
کیہا نور سلام علیکم کیہس علیک سلام

پنجابی زبان تے ادب وچ پنجابی شخصی نظماں دی باقاعدہ روایت بابا فرید توں جڑی اے۔ بابا فرید دے بعد شیخ ابراہیم فرید ثانی داناں آند اے۔ ایہناں دا ویلا ۸۵۴ھ/۱۴۵۰ء توں ۹۸۲ھ/۱۵۷۵ء دسیا گیا اے۔ ایہناں دے کجھ شلوک تے کافیاں وی نیں۔ اس توں علاوہ، اس نے اک مشاورتی خط وی لکھیلا۔ حضرت شاہ حسین المعروف مادھو لعل حسین ۹۲۵ھ/۱۵۳۹ء وچ لہور دے ٹیکسالی دروازے وچ پیدا ہوئے۔ آپ دے والد داناں شیخ محمد عثمان تے دادے داناں کلجس رائے سی۔ شاہ حسین نے ملائیمہ فرقہ اپنایا تے ستائی ورھے مجذوبی حالت وی لنگھائی۔ شاہ حسین پنجابی کافی دے پہلے شاعر سن تے اپنی شاعری راہیں لوکاں نوں تبلیغ کیتی۔ شاہ حسین دی شاعری دی بنیاد الہی عشق تے طلب صادق تے مبنی اے، اللہ نال بڑا پیار اے۔ آپ نے اپنی شاعری وچ لوکاں نوں نیک کم

کرنے، خدای عبادت کرنے تے مادی خواہشات نوں ترک کرنے دی نصیحت کیتی اے۔ آپ دنیادی عدم استحکام توں پوری طرح واقف نیرہتے ایہناں دے مطابق ایہہ دنیا کجھ دناں دی اے تے ایہہ ہمیش نہیں اے۔ ایہناں دیاں کافیاں دے کئی بنداں وچ قرآنی آیات دے واضح حوالے ملدے نیں۔ اپنیاں کافیاں وچ چنگائی دی تبلیغ کردے نیں تے برائی دی ننڈیا کر دے نیں۔ نمونہ کلام:

رہا! میرے حال دا محرم توں!
اندر توں ہیں، باہر توں ہیں، روم روم وچ توں
توں ہی تانا، توں ہی بانا، سب کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر نما، میں نائیں سبھ توں

شاہ حسین دادور مغل بادشاہ اکبر دادور سی تے ایس دور وچ ای ساندل بار دے سورے عبداللہ خان بھٹی عرف ڈلا بھٹی تے اکبر بادشاہ دی لڑائی ہوئی۔ ڈلا بھٹی دے والد فرید بھٹی تے دادانوں اکبر بادشاہ نے اپنے مذہب 'دین الہی' دی مخالفت پاروں پھانسی دے دتی۔ ڈلا بھٹی نے وی اکبر بادشاہ دے خلاف لڑائیاں لڑیاں تے اخیر پنجاب دے ایس سورے نوں ۱۵۹۹ء وچ پھڑ کے سرعام پھانسی دے دتی۔ شاہ حسین نے پنجاب دے ایس بہادر تے دلیر سپاہی دے اخیر لے شہداں نوں انج بیان کیتا۔

"پنجاب دا کوئی غیرت مند پتر کدے وی پنجاب دی دھرتی نوں نہیں وتچے گا

"-(۷)

سلطان باہو (۱۶۲۸ء تا ۱۶۹۱ء) پنڈ قہرگان تحصیل شورکوٹ ضلع جھنگ وچ پیدا ہوئے۔ ایہناں دے والد داناں بازید محمد سی تے آپ ذات دے اعوان سن۔ آپ نے سی حرفی راہیں شاعری کیتی تے اپنی سی حرفی وچ نبی کریم سرکار ﷺ ہوراں دی بابرکت ذات دا انتہائی عقیدت تے احترام دے نال ذکر کردے نیں، لکھدے نیں:

ب۔ بسم اللہ اسم اللہ دا ایہہ بھی گہناں بھارا ہو
ناں شفاعت سرور عالم چھٹسی عالم سارا ہو
حدوں بیحد درود نبی ﷺ نوں جیندا ایڈ پسارا ہو
میں قربان تنہا توں باہو جنہاں ملیا نبی ﷺ سوہارا ہو

سلطان باہو اپنی سی حرفی وچ کئی تھاواں تے پیران پیر حضرت غوث پاک نال وی اپنی عقیدت دا اظہار کر دے نیں، ایہناں دی اک سی حرفی دی وگی ویکھو:

س۔ سُن فریاد پیراں دے پیرا میری عرض سنیں کن دھر کے ہو
بیڑا اڑیا میرا وچ کپرانڈے جتھے مجھ نہ بہندے ڈر کے ہو
شاہ جیلانی محبوب سبحانی میری خبر لیو جھٹ کر کے ہو
پیر جنہاں دے میراں باہو اوہ کدھی لگدے تر کے ہو

چراغ دین اعوان ۱۰۹۰ھ / ۱۶۷۸ء وچ وستی درگڑی، موضع کھیڑی ہرنڈ وچ پیدا ہوئے۔ آپ نے ہیر چراغ اعوان لکھی، جیہڑی مغل بادشاہ اورنگزیب دے پتر معظم خان بہادر دے ویلے شروع کیتی تے ۱۱۲۱ھ / ۱۷۰۶ء وچ پوری کیتی۔ چراغ دین اعوان ۱۱۳۵ھ / ۱۷۳۲ء وچ فوت ہوئے۔ آپ دی لکھی ہیر عین الحق فرید کوٹی نے ۱۹۷۸ء وچ تے طاہر تونسوی ۱۹۸۲ء وچ مرتب

کیتی۔ پنجابی شخصی نظماں دی روایت دا اک ہور مضبوط حوالہ بابا بلھے شاہ (۱۶۸۰ء تا ۱۷۵۷ء) دی شاعری وچ وی موجود اے۔ بابا بلھے شاہ پنجابی زبان دے صوفی شاعر سن۔ بابا بلھے شاہ نے کافیاں، دوہڑے، سی حرفی، ستوارے، اٹھوارے تے گنڈھاں ورگیاں صنفاں راہیں شاعری کیتی۔ آپ اُچ شریف تحصیل احمد پور شرقیہ ضلع بہاولپور وچ پیدا ہوئے، فیہر ایتھوں چھڈ کے پہلاں پنڈ ملکووال ساہیوال فیہر پنڈ پانڈوکی ضلع قصور دے وسنیک ہوئے۔ آپ سلسلہ قادریہ چشتیہ نال تعلق رکھدے نیں تے آپ دا سلسلہ نصب حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی ہوراں نال ملدا اے۔ قصور دی دھرتی دی صوفی شاعر بابا بلھے شاہ نے اپنی کافیاں راہیں انسان دی بھلائی لئی بہت کم کیتا۔ ایہناں دی شاعری وچ نبی کریم سرکار ﷺ نال انتاں داپیار تے مرشد دا تصور بہت گوڑا اے، لکھدے نیں:

عشق تیرا درکار اسانوں، ہر ویلے ہر حیلے
پاک رسول محمد ﷺ صاحب، میرے خاص ویلے
بلھے شاہ جے ملے پیارا، لکھ کران شکرانے
عشق اسان نال کسپی کیتی، لوک مریندے طعنے (۸)

ملتان دے صوفی شاعر علی حیدر ۱۱۰۱ھ / ۱۶۹۰ء وچ پیدا ہوئے، چوتراہ ضلع ملتان دے وسنیک سن۔ ایہناں دے پیو دا ناں شیخ محمد امین سی۔ علی حیدر ملتانی پنجابی زبان توں علاوہ فارسی تے عربی دے وی شاعر سن۔ علی حیدر ملتانی ۱۱۹۹ھ / ۱۷۷۷ء وچ فوت ہوئے۔ آپ دا کلام 'ابیات علی حیدر' دے ناں توں چھپیا، جیہدے وچ پنجابی شخصی نظم دی روایت جیوندی جاگدی اے۔ مثنوی "سیف نامہ" دے مشہور شاعر مولوی لطف علی بہاولپوری گڑھی نجار رحیم یار خان وچ پیدا ہوئے۔ آپ داجمن ورہا ۱۲۴۱ء تے پیو دا ناں غلام علی سی۔ آپ مولوی عبدالکلیم بہاولپوری دے ویلے دے شاعر سن۔ آپ نے داستان مثنوی "سیف نامہ" ۱۲۰۵ھ / ۱۷۹۰ء وچ پوری کیتی۔ مولوی لطف علی بہاولپوری دی شاعری وچ کئی شخصی حوالے دی روایت جیوندی جاگدی اے۔ مولوی صاحب ۱۲۹۴ھ وچ اللہ نون پیارے ہوئے تے رحیم یار خان دی تاریخی تھاں مومبارک وچ آپ داجرا اے۔

سید وارث شاہ (۱۷۲۲ء تا ۱۷۹۸ء) دی داستان "ہیر وارث شاہ" وچ شخصی نظماں دی روایت بہت ڈاڈھی اے۔ جنڈیالہ شیر خان دے وسنیک سید وارث شاہ دے والد دانان سید گل شیر شاہ سی۔ وارث شاہ نے ایس قصے توں علاوہ قصیدہ بردہ شریف دا پنجابی ترجمہ وی کیتا، فیہر آپ نے معراج نامہ، باران ماہ، چوہیٹری نامہ تے سی حرفی وی لکھی۔ وارث شاہ قصہ ہیر رانجھا لکھن والے پنجویں شاعر سن۔ ایس توں پہلاں ایہہ قصہ دمودر داس دمور نے ۱۵۵۶ء دے لاگے لکھیا۔ دوجی وار ایہہ قصہ احمد کوی نے دمودر توں تقریباً ڈیڑھ سو ورہیاں بعد لکھیا۔ تیجی وار چراغ دین اعوان نے ایہہ قصہ ۱۷۰۲ء / ۱۷۰۵ء وچ لکھیا۔ چوتھی وار شاہ جہان مقبل نے ۱۱۷۰ھ / ۱۷۵۶ء وچ لکھیا۔ وارث شاہ نے ایہہ قصہ ۱۱۸۰ھ بمطابق ۱۷۶۶ء وچ لکھیا۔ وارث شاہ نے نعت، مدح، منقبت توں بعد ایس قصے وچ ۳۶ شخصی کرداراں دا تذکرہ کیتا اے، جیہناں وچ ویہہ کردار مردانہ تے سولہاں کردار زنانہ شامل نیں۔ وارث شاہ دی پوری ہیر وچ بہت سارے مذہبی، سیاسی، سماجی تے علمی شخصی حوالے ملدے نیں۔ سب توں پہلاں وارث شاہ دے لکھے عقیدت تے محبت دے شعری نذرانے ویکھو جیہڑے ایہناں نے نبی کریم سرکار ہوراں دی بابرکت ذات لئی لکھے نیں:

دوئی نعت رسول مقبول والی جیں دے حق نزول لولاک کیتا
خاک آکھ کے مرتبہ وڈا دتا سبھ خلق دے عیب تھیں پاک کیتا
سرور ہوئے کے اولیاں انبیاں دا اگے حق دے آپ نوں خاک کیتا

کرے امتی امتی روز محشر خوشی چھڈ کے جیو غمناک کیتا (۹)

پنجابی زبان وچ شخصی نظماں دی روایت وارث شاہ توں بعد صوفی بزرگ شاعر میاں محمد بخش (۱۸۳۰ء تا ۱۹۰۷ء) دی شاعری وچ وی نظر آوندی اے۔ میاں صاحب نے ایہہ داستان ۱۲۷۹ء بمطابق ۱۸۶۳ء وچ لکھی۔ ایس داستان دا اصل ناں "سفر العشق" اے، ایہدے وچ ۹۲ شعر شامل نیں۔ میاں صاحب نے اپنی شہر آفاق داستان سیف الموک وچ شامل شخصی کرداراں توں علاوہ تقریباً پنجاب پنجابی شاعران دا وی شخصی حوالہ دتا اے، ایہناں وچ بابا فرید الدین تے حضرت سلطان باہو بارے لکھدے نیں:

اول شیخ فرید شکر گنج عارف اہل ولایت
ہک ہک سخن زبان اوہدی دا رہبر راہ ہدایت
پھر سلطان باہو ہک ہويا خاصا مرد حقانی
دوہڑے پاک زبان اوہدی دے روشن دوہیں جہانیں

پنجابی کلاسیکی روایت دے آخری صوفی بزرگ شاعر خواجہ غلام فرید مٹھن کوٹ دے رہن والے سن۔ آپ خواجہ خدا بخش دے گھر ۱۲۶۱ھ / ۱۸۴۵ء نوں پیدا ہوئے تے آپ دا آبائی پنڈ چاڑھاں شریف اے۔ خواجہ صاحب دا اصل ناں خورشید عالم سی۔ خواجہ غلام فرید دے دادا دا ناں خواجہ محمد عاقل سی۔ خواجہ صاحب نے اپنے وڈے بھرا خواجہ فخر الدین جہان نواں اپنا مرشد بنیا۔ خواجہ صاحب ست زبانان دے شاعر سن۔ آپ دے دیوان وچ ۲۷۱ کافیاں شامل نیں۔ خواجہ صاحب دے کلام وچ کئی تھاواں تے ایہناں دے بھرا دا ناں آوند اے، فیر آپ دے کلام وچ کئی داستانی کرداراں جیویں "سسی پنوں، عمر ماروی، سوہنی مہینوال، ہیر رانجھا، مول میندھرا" دی ونگی وی ملدی اے۔ خواجہ غلام فرید اپنی دی شعری ونگی ویکھو جیہدے وچ خواجہ صاحب امیر بہاولپور (۱۸۲۶ء تا ۱۸۹۹ء) نوں انگریزاں دے سکھاں نال ہمت تے بہادری نال لڑائی کرن دا آکھدے نیں تے انج مشورہ دیندے نیں:

اپنے اپنے ملک کوں آپ وساتوں
پٹ انگریزی تھانے (۱۰)

پنجاب زبان تے ادب وچ پنجابی شخصی نظماں دی بہت پرانی اے۔ پنجابی زبان کدوں شروع ہوئی ایہدے بارے اجے تیکر کوئی پکی پیڈھی گل سائے نہیں آئی پر ایہدے مڈھلے خاکے بابا رتن دی نعت توں شروع ہوندے نیں۔ باقاعدہ طور تے پنجابی شاعری دے موڈھی صوفی شاعر بابا فرید تے ایہناں توں ای پنجابی زبان توں روایت شروع ہوندی اے۔ پنجابی زبان تے پنجابی شخصی نظماں دی روایت اک دوہے دے ہانی نیں۔ پنجابی شخصی نظماں دا پہلا دور بابا فرید توں شروع ہوندا اے۔ بابا فرید ہوریں نے اپنی شاعری وچ معراج نامے دے رنگ وکھیرے نیں۔ پنجابی شخصی نظماں دا پہلا دور زیادہ تر مذہبی تے دینی حوالے نال اپنی پچھان رکھدا اے۔ ایس دور وچ بابا فرید شخصی نظماں دی جیہڑی نینہہ رکھی اوس نوں پہلے دور دے سارے شاعران نے مضبوط کیتا۔ اج دی نظم جیہدے تانے بانے پرانے ویلے دیاں کئی صنفاں نال رلدے نیں، اصل وچ اوہی صنفاں نظم دا گھر نیں تے ایہناں توں اج دی نظم دا وجود ہويا۔ نظم دی مڈھلی شکل جیہڑی نعت توں شروع ہوندی اے، ایس دی روایت اسلام دے زمانے توں شروع ہو جاندی اے جدوں پہلی واری حضرت حارث نے نبی کریم سرکار ﷺ دی شان اقدس وچ اپنے عقیدت دے نظر انے پیش کیتے۔ نعت، قصیدہ، معراج نامے، نور نامے، حلیہ شریف، منقبت، سلام، جنگ نامے، گلزار نامے، مرثیے تے نوے ایہہ سب ایہو جلیاں صنفاں نیں جیہناں وچ وکھرے وکھرے رنگ وچ شخصی نظماں دے حوالے ملدے نیں تے ایہناں صنفاں دی نینہہ تے ای اج دی نظم کھلوتی

اے۔ بابا فرید جدوں شاعری دی نینہہ رکھی تاں اوہناں نے اک نویں صنف شلوک نوں پنجابی شاعری دا حصہ بنایا تے ایہدے راہیں شاعری کیتی، مادھو لعل حسین نے کافی ورگی سوہنی تے من موہنی صنف نوں اپنے اظہار دا ذریعہ بنایا، سلطان باہودی شاعری سی حرفی دا سوہنا نمونہ اے، بابا بلھے شاہ نے کافیاں توں وکھ باراں ماہے نوں وی شاعری وچ پرویا۔ میاں محمد بخش نے مثنوی نوں جدوں اپنے اکھراں دی زبان وتی تاں ایس نوں چار چند لاچھڑے۔ خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں وکھراتے سوہنا راگ سنائیاں نیں۔ بابا فرید توں خواجہ غلام فرید دے وچکار بہت سارے دوجے پنجابی زبان تے شخصی روایت نوں مضبوط کیتا۔ پنجابی کلاسیکی دا ایہہ دور مذہبی تے دینی لحاظ نال شخصی نظماں دا مکمل تے مضبوط حوالہ اے۔

مغلاں دی بادشاہت توں بعد شاعری دے رنگ ڈھنگ وچ وی تبدیلی آوندی گئی۔ مذہبی شخصی نظماں دے نال نال بہت سارے شاعران نے وطن پرستی تے دھرتی تے سماج دے گل کرنی شروع کیتی۔ فیہر جدوں اکبر بادشاہ نے اپنا نواں 'دین الہی' بنایا تے شاعری دے مزاج وچ وادھے ہوئے تے کئی موضوعاں نے جنم لیا۔ ڈلا بھٹی تے اکبر بادشاہ دی لڑائی تے اخیر ڈلے بھٹی دی شہادت نے شاعران نوں دیس بھگتی ورگے موضوع اُتے لکھن دا موقع دتا۔ ایسے دور وچ نادر شاہ تے سکھاں دے پلے نوں ساڈے پنجابی شاعران نے اپنی زبان وچ اُلیکیا، نجابت دی لکھی نادر شاہ دی وار، شاہ محمد دی لکھی سکھاں دی وار تے پیر محمد کاسی دی لکھی چھٹیاں دی وار وچ مٹی تے دھرتی نال پیار دے سوہنے نمونے ملدے نیں۔ ایہناں واراں وچ پنجاب دے سور میاں دے جس گائے جان دے سن تے دیس وطن تے ایس سوہنی دھرتی دی جوت جگائی جان دی سی۔ ایہناں واراں نے اپنے اندر ساڈے دلیر بہادراں دی بہادری دے قصے سانجھ کے رکھے ہوئے نیں۔ انگریزاں دے برصغیر اُتے آون تے ۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی توں بعد شخصی نظماں دا مزاج بہت بدل گیا۔ ایہہ اوہ ویلا سی جدوں اک پاسے ہر شاعر نے اپنی دیس دی آزادی دی جنگ قلم راہیں لڑی تے دوجے پاسے ساڈے لوک گیتاں وچ بہت ساریاں صنفوں وچ آزادی دی خشبو محسوس کیتی جاسکدی اے۔

پنجاب دے لوک گیت پنجابی زبان دے بہت قیمتی سرمایہ اے۔ ایہہ لوک گیت کئی شاعران دی جذبات دا اظہار نیں۔ ایہہ گیت صرف لوکاں دی گائے ہوئے گیت نہیں بلکہ ایہدے اپنے ویلے دے عوامی شاعران دی خواہشاں، جذبیاں، موجاں تے دلاں دیاں سدران دی ترجمانی کردے نیں۔ ایہناں لوک گیتاں وچ پنجابی دی حیاتی وکھالی دیندی اے۔ لوک گیتاں دی تاریخ ایہی پرانی اے جہنی پرانی خود انسان دی تاریخ اے، جیویں لوک گیتاں دی اک صنف "لوری" دی روایت حضرت آدم دے ویلے نال ملدی اے۔

لوک گیت اپنے آپ آگن والے اوہناں پوریاں وانگ ہوندے نیں جیہڑے پھٹدی بہار وچ آپے آگ پیندے نیں تے ویلے نال سفر کردے رہندے نیں۔ ایہناں لوک گیتاں دیاں کئی قسماں نیں جیہناں وچ بالین / بچپن دے گیت (ایہناں وچ لوری شامل اے)۔ لڑکپن دے گیت (ایہناں وچ تھال، گدھا، ککلی، سہی تے گڈیاں پٹولے وغیرہ شامل نیں)۔ جوانی دے گیت (ایہناں گیتاں نوں عشقیہ گیت وی کہندے نیں، ایہناں وچ ماہیا، ڈھولا، پٹا، بولیاں تے جگنی شامل اے)۔ شادی ویاہ دے گیت (ایہناں گیتاں وچ شادی ویاہ دیاں ساری رسماں نوں کھ رکھدے ہوئے گیت شامل نیں، جیہناں وچ منگی، مہندی، وٹنا، گانا، سہرا، گھوڑیاں، حج، سٹھنیاں تے ڈولی ویلے دے گیت شامل نیں)۔ کھیڈاں دے گیت (ایہناں وچ لڑیاں منڈیاں دی کھیڈاں دے گیت شامل نیں، جیویں جھمر، دھمال، لڈی، سہی وغیرہ شامل نیں)۔ فصلوں دے گیت (ایہناں وچ وکھریاں وکھریاں فصلوں دی بچائی تے کٹائی ویلے دے گیت شامل نیں)۔ ہار سنگار دے گیت (ایہناں وچ لونگ، چوریاں، چھلا، مندری، تے بندیاں وغیرہ دے گیت شامل نیں)۔

ساڈے لوک گیت پنجابی دی پوری حیاتی نوں اپنے اندر سناجھ کے چلدے نیں۔ ایہناں لوک گیتاں دیاں مختلف قسماں وچ پنجابی شخصی نظماں دی روایت وی بہت مضبوط وکھالی دیندی اے۔ مذہبی حوالے نال لکھے ماہیے دی ونگی:

بیڑی دا پور ہوسی
 محمدؐ نے آونا اے، سارا جگ نور نور ہوسی
 کلے دا ذکر ہووے
 کملیؐ والیدا ساتھ ہووے کسے گل دا نہ فکر ہووے
 مذہبی حوالے نال لکھی اک جگنی ویکھو:
 میری جنگلی دے دھاگے کالے
 تیرے صدقے مدینے والےؐ

اک لوری ویکھو جیہدے وچ ماں اپنے پتر نوں سواندے ہوئے بڑے سوہنے ڈھنگ نال ہیر دا ذکر کردی اے۔

کنک دی روٹی --- پکاوے ہیر گوری
 کھائے کاکا --- پریاں توں چوری

ایہناں لوک گیتاں وچ پنجاب دے بہادر تے دلیر سُور میاں دا ذکر وی کیتا گیا اے۔ پنجاب دھرتی دے شیر بہادر جیویں ڈلا بھٹی، رائے احمد خان کھرل، سردار غلام حیدر، میر شاہ نواز، محمود وٹو تے مراد فتنانہ سمیت کئی شہیدیاں تے غازیوں دی بہادری دے گیت گائے جانے نیں۔ پنجاب وچ اچھے دی ڈلا بھٹی دی یاد وچ لوہڑی دے تہوار منایا جاندا اے۔ جتھے ڈلے بھٹی دی بہادری تے دیس نال محبت پاروں ایہہ گیت گایا جاندا اے۔ رائے احمد خان کھرل لئی لکھے گئے گیتاں دے کجھ شعراں دی ونگی ویکھو:

تینوں ڈھکاں یاد کریندیاں ہن
 ہک واری مڑ آویں ہا
 رائے تھو دیا احمد خاناں
 وے راوی دیا لاہڑیا

پاکستان بنن توں پہلاں سیاسی افراتفری تے گاندھی دی قید اُتے لکھی اک بولی دی ونگی ویکھو:

آپ گاندھی قید ہو گیا
 سانوں دے گیا کھدر دا بانا

1857ء دی جنگ آزادی توں بعد پنجابی ادب وچ مذہبی شخصی نظماں دی روایت دے نال نال قومی تے دیس بھگتی دے موضوع وچ وی وادھا ہویا۔ ایہہ اوہ دور سی جدوں پنجاب اپنی لڑائی لڑ رہیا سی تے ایہہ لڑائی ہولی ہولی آزادی دی لڑائی وچ بدل گئی۔ 1857ء وچ برصغیر دی جنگ آزادی توں شروع ہون والی لڑائی ہولی ہولی 1947ء تیکر پاکستان دی آزادی دی لڑائی وچ بدل گئی۔ ایس دور وچ اک پاسے پنجاب دے شیر دل تے بہادر انگریزاں تے کافراں دے خلاف میدان وچ تلواراں نال لڑائی کر رہے سن تے دھرتی دی حفاظت لئی شہید ہو رہے سن، اوتھے دوجے پاسے پنجابی زبان نال جڑے شاعر تے ادیب اپنے اپنے قلم نال آزادی دی ایس لڑائی وچ اپنے بہادراں دے موڈھے نال موڈھا جوڑ کے کھلوتے سن۔ پنجابی شاعر اے نے اپنی شاعری وچ نہ صرف ایہناں بہادراں

دی بہادری دے جس گائے بلکہ پنجاب دے لوکائی اندر آزادی دی تڑپ پیدا کرن لئی ودھ چڑھ گے قومیت دے موضوع اُتے شاعری کیتی۔ ایہناں دی شاعری وچ آزادی لئی لڑن والے عظیم لیڈر قاعد اعظم، علامہ اقبال، سرسید احمد خان، فاطمہ جناح دی بہادری تے اعلیٰ قیادت نوں سلام پیش کیتا گیا، فیر ایہناں دی شاعری وچ قومیت تے آزادی دے جذبے نوں تیز کرن لئی فرنگیاں، ہندوواں تے دشمنان دے خلاف وی ڈھیر لکھیا گیا۔ قومی شخصی نظماں دی روایت نوں جگاندے ہوئے ایہناں شاعران وچ بہت وڈے وڈے ناں شامل نیں، جیہناں وچ چونویں ناں برداپشاوری، سید نصیر الدین، شہاب الدین، بھائی ہری سنگھ، حکیم عبداللطیف عارف، عبدالمجید امر، عبدالمجید سالک، طارق خان، چراغ دین جو نیکی والے، رفیع اختر لاہوری، مولانا محمد بخش مسلم، استاد عشق لہر، کرم دین امرتسری، حکیم شیر محمد ناصر، اسیر سولہوی، فقیر محمد فقیر، حافظ عبدالرحمن عرف بابا کلا، میراں بخش واقف، ملک عطاء اللہ عزت، ملک لال دین قیصر، ظہیر نیاز نیگی، امام دین مجاہد، ملک عبدالقادر خوشتر، حافظ امرتسری، عبدالغفور اظہر، سید موسیٰ امرتسری، غلام محمد نقش ہاشمی، فضل کریم مجاہد جہلمی، اسماعیل متوالا، آغا امداد علی خان، سید فضل حسین مدنی شہباز، طالب جالندھری، محمد حنیف قدر، اللہ دتہ ناظر، اظہر نظامی، ساحل فارانی، دائم اقبال دائم، صحرائی گورداسپوری، ملک ضیاء اللہ ضیائی، غلام احمد کاتب نوشاہی، خان مستانہ سمیت بہت سارے ناں شامل نیں۔ ایہناں شاعران نے اپنی شاعری وچ آزادی دی لڑائی لڑن لئی قومی جذبے دے موضوع اُتے بھرپور طریقے نال لکھیا۔ ۱۹۴۷ء وچ قائد اعظم محمد علی جناح دی سربراہی وچ پاکستان اک الگ وطن دی صورت وچ آزاد ہويا۔ علامہ اقبال نے پاکستان دی آزادی دا جیہڑا خواب دیکھیا سی، مسلمانان نے اپنی محبوب قائد اعظم دی ماہرانہ، قائدانہ صلاحیتاں تے آگوائی دے اثر ہیٹھ اوس خواب نوں حقیقت داروہ دتا۔ پاکستان بنن دی خوشی وچ پنجابی شاعران نے وی ودھ چڑھ کے اپنے اپنے قلم راہیں لکھیا تے خوشیاں منائیاں۔ پنجابی ادب وچ شخصی نظماں دی روایت پاکستان بنن توں لیکے اجو کے ویلے تیکر اپنے پورے زوراں تے پورے عروج اُتے اپڑی ہوئی اے۔ پنجابی شاعری نے مذہبی، دینی، قومی، وطنی، سیاسی، سماجی، علمی تے ادبی شخصی نظماں دے موضوع اُتے نظم دی ہر صنف وچ لکھیا۔ ایہناں نے نظم دی مڈھلی قسماں توں کھ آزاد نظم پابند نظم، معریٰ نظم تے نثری نظم غرض نظم دے ہر رنگ ڈھنگ نوں اپنے اظہار دا ذریعہ بنایا۔

ایہناں شاعران نے نظم دیاں ہر قسماں دے نال نال مصرع، فرد، مثلث، رباعی، مخمس، مسدس، مسجع، مثنوی، مستح تے معترض غرض نظم دی ہر ہیئت وچ لکھیا۔ آزادی توں بعد پنجابی زبان تے ادب وچ بہت سارے شاعران نے شخصی نظماں سے سرنادیں ہیٹھ لکھیا۔ ایہناں شاعران وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، پیر فضل گجراتی، عبدالمجید بھٹی، حکیم شیر، شریف کنجاہی، احمد راہی، فیض احمد فیض، جوگی جہلمی، صوفی غلام مصطفیٰ تبسم، باقی صدیقی، صفدر میر، شریف صابر، قیوم نظر، نجم حسین سید، عمیر ابو ذوری، سلطان محمود آشفیتہ، ڈاکٹر رشید انور، ماجد صدیقی، عارف عبدالمتمین، الطاف قریشی، شفیق عقی، سلیم کاشتر، انیس ناگی، ظفر اقبال، عرش صدیقی، منظور عارف، محمود شام، سرد صہبائی، حبیب جالب، زمر ملک، اشفاق احمد، اختر امام رضوی، ظہور نظر، عباس اظہر، تنویر بخاری، لیتق بابری، افضل پرویز، وزیر آغا، احمد ظفر، حسین شاہد، راجا رسالو، علی ارشد میر، ڈاکٹر اسلم رانا، سلطان سکون، واصف علی واصف، اشرف پال، افضل احسن رندھاوا، جمیل ملک، شہزاد قیصر، عبدالرشید، رشید الزمان، عابد عمیق، آسی خانپوری، بشیر مندر، عزیز شاہد، ارشاد تونسوی، محمود اختر کیانی، انور مسعود، فخر زمان، ریاض مجید، بشیر مندر، نادر جاجوی، آصف ثاقب، حکیم فضل الہی بہار، سلیم شہزاد، شگفتہ نازلی، رفیق احمد باجوہ، نصیر کوی، شارب، نسرین انجم بھٹی، فیاض باقر، مشتاق صوفی، شائستہ حبیب، منیر احمد شیخ، عاشق بزدار، فرخندہ لودھی، سلیم جہانگیر، مسعود منور، ممتاز کنول، بابا نجمی، شجاع الحق، منصور اعجاز، سلمان سعید، لخت پاشا، نذیر قیصر، طارق عزیز، عذرا وقار، قائم

نقوی، محمد سلیم طاہر، اشولال، عرفان ملک، اختر ہاشمی، سلطان کھاروی، زاہد مسعود، محمد عباس نجمی، زاہد نواز، لخت پاشا، زاہد نواز، تحسین جمال، رائے محمد ناصر، رانا غلام شبیر، مشتاق باسط، اصغر ندیم، زویا ساجد، تنویر ظہور، اقبال قیصر، سارہ شگفتہ، رحیم طلب، اکمل حسن، ریاض شاہد، نصیر بلوچ، تنویر شاہد محمد زئی، فضل لالیکا، مظہر ترمذی، شاکر شجاع آبادی، رفعت عباس، اکرم وڑائچ، خالد اقبال، منظور احمد، رفاقت حسین ممتاز سمیت کئی شاعری نے مذہبی، سیاسی، قومی تے کرداری شخصی نظماں لکھیاں۔

شروع وچ زیادہ تر مذہبی شخصی نظماں لکھن دی روایت ملدی اے فیروز مذہبی دے نال نال قوم شخصی نظماں نے وی اپنی تھاں بنائی۔ پاکستان دی آزادی توں بعد جیویں شخصی نظماں وچ کئی طرحاں دے سرناویاں داوا دھا ہويا۔ شاعر کیوں جے معاشرے دا سب توں حساس تے نظر رکھن والا جی ہوندا اے ایس لئی اوس نوں معاشرے دے ہر پکھ نوں سمجھن تے بیان کرن دا ہنر ہوندا اے۔ پنجابی شاعر اں نے اک پاسے پاکستان دی آزادی دی خوشی وی منائی تے دوجے پاسے ساڈے شاعر اں نے پاکستان بنن توں بعد ہون والے ہر نا انصافی، ظلم، جبر، خوف، بے ایمانی دا اپنے قلم راہیں رستہ روکن دی وی بھرپور کوشش کیتی۔ ایہناں شاعر اں نے پاکستان دی معاشی، سماجی تے ہر سیاسی صورتحال نوں اپنی شاعری دا حصہ بنایا۔ پاکستان بنن دی خوشی ہووے یاں قائد اعظم دی وفات دا غم، ملک وچ پہلا مارشل لاء ہووے یاں پہلے آئین دی منظوری، سن پینھ دی جنگ ہووے یاں اکہتر دا قومی سانجھ، صدر ایوب دی حکومت ہووے یاں پاکستان وچ پہلے الیکشن، دو جا مارشل لاء ہووے تیاں ضیاء الحق دے طیارے دا حادثہ، نواز شریف تے بینظیر دی حکومت ہووے یاں پرویز مشرف دی لائی ملک وچ ایمر جنسی، حجاب دی برطرفی ہووے یاں نویں الیکشن غرض ساڈے پنجابی شاعر اں نے ہر موضوع نوں اپنی تحریر دا حصہ بنایا جیہڑی ایہناں شاعر اں دی پاکستان نال محبت تے پیار تے پاکستان دی خوشی اپنی خوشی تے پاکستان دی تکلیف اپنی تکلیف سمجھن تے پاکستان نال اپنائیت تے قومی جڑت دی جیوندی جاگدی تصویر اے۔ آج دے ایہناں شاعر اں نے جتھے پاکستان نال جڑے ہر موضوع نوں اُلکیا اوتھے پنجابی کلاسیکی روایت نوں وی زندہ رکھیا تے مذہبی شخصی حوالے وی اپنے نظماں وچ پروئے۔

پنجابی زبان وچ شخصی نظماں دی روایت ڈھیر پرانی اے۔ ایہہ روایت نوں حاجی بابا رتن نے جاگ لائی تے باقاعدہ طور تے بابا فرید نے سانبھیا تے اگے ٹوریا۔ بابا فرید توں بہت والے صوفی بزرگ تے شاعر ایس روایت نوں اگے لیکے ٹرے۔ شخصی نظماں دا مڈھ مذہبی شخصی نظماں توں بھنیا۔ مذہبی شخصی نظماں وچ سب توں زیادہ پنجابی زبان تے ادب وچ پیارے نبی کریم ﷺ ہوراں دی ذات بابرکت دے حوالے نال بہت کجھ لکھیا گیا۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ آپ ﷺ دی مقدس ذات شخصی تعارف توں بالاتر اے۔ جدوں اجے کائنات بنائی وی گئی نہیں سی تے کوئی انسان پیدا وی نہیں ہو یا سی، آپ ﷺ دی ذات بابرکت اوس ویلے وی موجود سی تے قیامت تیکر آپ ﷺ دا ذات دا ظہور موجود اے۔ پنجابی شاعر اں نے آپ ﷺ دی عظمت، بزرگی تے بابرکت ذات اُتے ایس لئی لکھیا کہ اللہ تعالیٰ دے حضور اپنی بخشش دا ذریعہ لہہ سکن۔ نبی کریم ﷺ دی ذات بارے لکھنا ایمان وی اے، ثواب وی اے تے نجات وی اے۔ پنجابی زبان وچ شاید ای کوئی شاعر ہووے جس نے نبی محترم ﷺ دی ذات اقدس بارے نہ لکھیا ہووے۔ پنجابی ادب وچ مذہبی شخصی نظماں دی روایت بزرگان دین توں شروع ہوندی اے۔ جیویں کہ ایس روایت نوں ویکھیا کہ مڈھلے شاعر اں نے نظم دے ہر رنگ وچ مذہبی شخصی نظماں دا پرچار کیتا۔ مذہبی شخصی نظماں وچ ہولی ہولی قومیت داوا دھا ہويا۔ اپنی دھرتی تے دیس دی حفاظت لئی جتھے اک پاسے پنجاب دے بہادر تے دلیر سُرور میاں نے اپنی جاناں نال کھید کے ایس دھرتی نوں ویریاں توں بچایا اوتھے دوجے پاسے پنجابی شاعر اں نے اپنی شاعری وچ قومیت تے وطن پرستی دے جذبے نوں خوب اُبھاریا۔ جنگ آزادی توں لیکے پاکستان

دی آزادی تیکر ایہہ قومی جذبہ اپنے عروج تے سی۔ اپنے وطن، دیس تے دھرتی نال پیار دا جذبہ رکھن والے ایہناں شاعراں نے پاکستان دی سلامتی اپنی سلامتی، پاکستان دی خوشی اپنی خوشی تے پاکستان دا غم اپنا غم سمجھیا تے پاکستان وچ ہوئے ہر واقعے، سانے ہر سیاسی، سماجی، مذہبی تے معاشرتی پکھ نوں اپنی شاعری وچ اُلکیا۔

ایہناں شاعراں نے مذہبی شخصی نظماں توں بعد قومی شخصی نظماں دے حوالے نال وی اپنی نظماں وچ موتی پروئے۔ پنجابی شاعراں وچ بہت سارے شاعر ایہو جئے نیں جیہناں نے پنجاب دی داستاناں دے کرداراں نوں اپنی شاعری داناں دتا۔ کجھ شاعراں نے خاص سیاسی، مذہبی تے سماجی شخصیتاں نوں اپنی نظم داسرناواں دتاتے ایہناں بارے لکھیا۔ کسے شاعراں نے معاشرے دے کسے اک کردار نوں اپنی نظم وچ تھان دتی۔ کجھ شاعراں نے علمی، تاریخی تے ادبی شخصیتاں دا وی اپنی شاعری راہیں تذکرہ کیتا۔ پنجابی زباں تے ادب وچ پنجابی شخصی نظماں دی روایت بھرپور طریقے نال بیان کیتی گئی اے۔ شخصی نظماں دی روایت نوں پوری طرح بیان کرن لئی ایہناں نوں تین حصیاں وچ ونڈیا گیا اے۔ پہلے حصے "مذہبی شخصی نظماں" وچ اوہناں شاعراں بارے گل کیتی گئی اے جیہناں نے وی مذہبی شخصی نظماں دے حوالے نال لکھیا۔ مذہبی شخصی نظماں دے اثر ہبٹ لکھیاں گئیاں ساریاں نظم دیاں صنفاں نوں وی ایس باب وچ شامل کیتا گیا اے۔ دو جے حصے "قومی شخصی نظماں تے قومیت" وچ پنجابی زبان تے ادب وچ شامل ہر اوس شاعر تے اوہدی نظم نوں تھان دتی گئی اے جس جس نے وی پنجاب دی دھرتی دے دلیر تے بہادر سُورمیاں جیہناں وچ ڈلا بھٹی، رائے احمد کھرل، غازی علم دین، مراد فتنہ، سردار غلام حیدر، پورس سمیت بہت سارے دو جے پنجابی ہیر و زبازے لکھیا۔ ایس حصے وچ اوہناں شاعراں دیاں نظماں وی شامل نیں جیہناں نے پاکستان دے قومی ہیر و زبازے قائد اعظم، علامہ اقبال، فاطمہ جناح، لیاقت علی خان، سرسید احمد خان، جنگ ستمبر دے شہداء تے غازی سمیت بہت سارے قومی ہیر و زبازے شامل نیں۔ ایہدے نال نال اوہناں شاعراں دیاں نظماں وی شامل نیں جیہناں نے قومی جذبے تے تحت پاکستان دی خوشی غمی، دکھ درد نوں اپنی شاعری وچ بیان کیتا۔ تیجے حصے وچ ایہو جئے سب شاعراں دی نظماں نوں شامل کیتا گیا جیہدے وچ ایہناں شاعراں نے کسے علمی شخصیت، کسے ادبی شخصیت، کسے سیاسی شخصیت، کسے مذہبی شخصیت، کسے سماجی شخصیت، پاکستان دے کسے خاص کرداری شخصیت بارے لکھیا ہووے۔ پنجابی ادب وچ پنجابی شخصی نظماں دی مکمل روایت ایہناں تناں حصیاں راہیں ای بیان کیتی گئی اے۔

حوالہ جات

- ۱۔ سردار محمد خاں، پنجابی اردو ڈکشنری (جلد دوئم)، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ص: ۳۲۹۱
- ۲۔ جمیل احمد پال، پنجابی کلاسیکی لغت، لاہور، پنجابی سائنس بورڈ، ص: ۴۰۸
- ۳۔ انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد، مقتدرہ قومی زبان، ۱۹۹۷ء، ص: ۱۰۳
- ۴۔ انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، اسلام آباد، اکادمی ادبیات پاکستان، ۱۹۹۰ء، ۳۵۸-۳۵۷
- ۵۔ سعید بھٹا، سانجھ و چار، لاہور، اے ایچ پبلشرز، ۱۹۹۷ء، ص: ۱۳
- ۶۔ حفیظ تائب، پنجابی نعت، کھوج، شمارہ نمبر ۳، اوری اینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، لاہور
7. Alyssa Ayres. Speaking like a State: Language and Nationalism in Pakistan. Cambridge University Press, 2009, p:76
- ۸۔ سعید بھٹا، سانجھ و چار، لاہور، اے ایچ پبلشرز، ۱۹۹۷ء، ص: ۵۰۰

- ۹- وارث شاہ، ہیر وارث شاہ۔ حمید اللہ شاہ ہاشمی (مرتب)، لاہور، شیخ بشیر اینڈ سنز، ۲۰۰۰ء، ص: ۱۷
- ۱۰- حمید اللہ ہاشمی، مختصر تاریخ زبان و ادب پنجابی، اسلام آباد، ادارہ فروغ قومی زبان پاکستان، ۲۰۱۷ء، ص: ۲۲۵

References in Roman Script:

1. Sardar Muhammad Khan, Punjabi Urdu Dictionary (Jild Doem), Lahore: Pakistan Punjabi Adabi Board, p. 3291.
2. Jameel Ahmad Pal, Punjabi Classical Lughat, Lahore: Punjabi Science Board, p. 408.
3. Dr. Inam-ul-Haq Javed, Punjabi Zaban o Adab ki Mukhtasir Tareekh, Islamabad: Muqtadra Qaumi Zaban, 1997, p. 103.
4. Dr. Inam-ul-Haq Javed, Punjabi Adab da Irtiqa, Islamabad: Academy Adabiyat Pakistan, 1990, pp. 357–358.
5. Saeed Bhatta, Sanjh Vichar, Lahore: A.H. Publishers, 1997, p. 13.
6. Hafeez Taib, Punjabi Naat, Khoj, Shumara No. 3, Oriental College, Punjab University, Lahore.
7. Alyssa Ayres, Speaking like a State: Language and Nationalism in Pakistan, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, p. 76.
8. Saeed Bhatta, Sanjh Vichar, Lahore: A.H. Publishers, 1997, p. 500.
9. Waras Shah, Heer Waras Shah, Hameedullah Shah Hashmi (Murattib), Lahore: Sheikh Basheer & Sons, 2000, p. 17.
10. Hameedullah Hashmi, Mukhtasir Tareekh Zaban o Adab Punjabi, Islamabad: Idara Farogh-e-Qaumi Zaban Pakistan, 2017, p. 225.